

Mâturîdîliğin Yayılışı (Hicrî V-VII. Yüzyıllar)*

HÂDÎ VEKÎLÎ

ENÎSE SÂDAT HÜSEYNÎ ŞERÎF

Çeviren

ŞAHİN AHMETOĞLU*

Öz: Doğu Hanefîliğinin kelâmî yönü olan Mâturîdîliğin Hicrî IV. asırda ortaya çıkışı, Eş'arîliğin ortaya çıkışı ile aynı döneme rastlamaktadır. Mâturîdîlik hakkındaki çalışmalar onun tüm yönlerini kapsamamaktadır, hatta daha çok inanç ve görüşlerinin eleştirisini ele almaktadır. Bununla birlikte Mâturîdîliğin inançları, görüşleri ve diğer mezheplerle olan benzerlikleri ve farklılıkları bu çalışmanın odak merkezi değildir. Çalışmada daha çok Mâturîdîliğin tarihçiler ile Mîlel ve Nihal yazarlarınca nasıl tanıtıldığına, tarihi bakımdan ortaya çıkışına, coğrafi yayılışına, zamanla merkez ve batı bölgelerinde nasıl genişlediğine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Sünnet, Hanefîlik, Mâturîdîlik, Horasan, Mâverâünnehir, Selçuklular.

* Tercümesini sunduğumuz bu makale Tebriz Üniversitesi İctimâi ve İnsânî İlimler Fakültesi Dergisi, 1386/2007, 25/131-143'de "Gosteriş-i Mâturîdiyye Teyyi Korûni V-VII" adıyla yayınlanmıştır.

♦ Y. Doç. Dr. | Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü

The Expansion of Maturidiyya (V-VII. Centuries)

HADI WAKILI

ANISA SAADAT HUSAYNI SHERIF

Translated by

ŞAHİN AHMETOĞLU

Abstract: Emerging Maturidiyya which is theological aspect of the Eastern Hanafîyya in fourth century of the Hegira coincides with emerging Ash'ariyya. Studies on Maturidiyya do not include in its all aspects, insomuch that, mainly deal with the critique of its beliefs and views. Nevertheless, beliefs and views of Maturidiyya and its similarities and differences to the other sects are not focal center of this paper. In the study it is more pointed out how Maturidiyya has been introduced by historians and writers of Milal and Nihal, emerging historically, expansion geographically, how it extended by and by in the central and the western area.

Keywords: Sunni Islam, Hanafîyya, Maturidiyya, Khorasan, Transoxiana, Seljuq dynasty.

Müslümanların hicri I. asırdaki sıkı vahdetine rağmen, daha sonra aralarında itikâdî ve fıkhi konularda tartışmalar ortaya çıktı. Fetihler ve Müslümanların diğer milletlerle tanışması, zamanla sosyo-politik konularla ilişkili deliller ve teorik sorunların çoğalması farklı yönelimlere ve muhtelif fırkaların ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu sürecin sonucunda hicri II. ve III. asırlarda İslam toplumunda çok sayıda fırkalar türedi ve hicri IV. asırda bu fırkalar kendi alt kollarını oluşturdular. Bu dönemde, önemli itikâdî ve kelâmî ekoller şekillenerek daha insicamlı bir hal aldılar. Kelâmî fırkaların çoğu mevcut ekollere karşı koyarak ortaya çıktılar ve ister açık, ister gizli ya da bir başka fırkayla bağlantılı olarak dönemin önemli mezheplerini oluşturdular ve görüşlerini topluma benimsetmekte başarılı oldular. Bu kelâmî ekollerden biri olarak kabul edilen Mâturîdilik Mâverâünnehir’de ortaya çıktı.*

Horasan ve Mâverâünnehir, İslam’ın ilk asırlarından Moğolların gelişine kadar, İran’ın ve İslam dünyasının önemli bölgelerindendi. Bölge, coğrafi ve doğal özellikleri ile de dikkat çekmekteydi. İran’ın siyasi istiklali vücut bulduktan sonra bölge, siyaset merkezinin etkisi ile İslam dünyasının gelişiminde öncelikli yer edindi. Mezhebî ve kültürel bakımdan da İslam dünyasının yükselişte olduğu bölgedir. Horasan ve Mâverâünnehir’in şehirlerinden olan Belh, Nişabur, Semerkant ve Buhara, tanınmış İslam âlimlerinin ve mezhep ricâlinin bir arada bulunduğu merkez konumundaydı.

Hicri IV. yüzyılda, Irak’ta Eş’ariliğin ortaya çıkışından kısa bir sü-

* İran’da Mâturîdilikle ilgili bazı çalışmalar için bkz. 1. Seyyid Lutfullah Celâlî, “Pejuheşi der Bâb Mâturîdiyye”, *Mecelle-i Ma’rifet*, Sayı: 78, Hordad (1383/2004) s. 96-110; 2. Seyyid Lütfullah Celâlî, “Taftazânî; Eş’arî ya Mâturîdî?”, Sayı: 10-11, Tâbestan-Payız, (1383/2004), s. 73-86; 3. Mansûr Mirzâniyâ, “Âsâr-i ve Efkâr-i Ebû Mansûr Mâturîdî”, *Mecelle-i Keyban Endîşe*, Sayı:40, Behmen-İsfend, (1370/1991), s. 70-82; 4. Ali Rabbânî Golpaygânî, “Mâturîdiyye”, *Mecelle-i Kelâm ve Endîşebâ-yi Kelâmî*, Sayı: 53, Ferverdîn-Ordibehîşt, (1373/1994), s.104-120; 5. Hayatullah Natîkî, “Berresi-i Tatbîkî-i Mebhesi Sıfat-ı İlahî ez Menzer-i Allâme Tabatabâî ve Ebû Mansûr Mâturîdî”, *Mecelle-i Tulu’*, Sayı: 16, Zemistan, (1384/2005), s. 84-104; 6. Menzer Kanberî, “Ârâ-i ve Endîşebâ-yi Kelâmî Ebû Mansûr Mâturîdî”, *Mecelle-i Kelâmî İslamî*, Sayı: 65, (1387/2008), s.123-135; 7. Sâdık Hüseyin-Muhammed Ali Rızâyî İsfahânî, “Reveşşenâsi-i Tefsîrî Ebû Mansûr Mâturîdî”, *Mecelle-i Tulu’-i Nour*, Sayı: 37, (1390/2011), s. 25-56; 8. Mahmud Kîvamzadeh, “Berresi-i ve Tebyîn Reveşşenâsi-i Mektebi Kelâmî-i Mâturîdî”, *Mecelle-i Ayine-i Ma’rifet*, Sayı: 31, (1391/2012), s.119-138; 9. İzzuddin, Rızanejad, “Mâturîdî; Rakib-i Gornâm-i Mu’tezile ve Eş’arî”, *Mecelle-i Kelâmî İslamî*, Sayı: 47, Payız (1382/2003), s.105-115. (Çev.)

re önce, Mâturîdîlik Mâverâünnehir'de ortaya çıktı. Bu mezhebin kurucusu Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mâturîdî (333/944) Semerkant'ın büyük Hanefî âlimlerindendi. Hanefîler kendisine *İmamü'l-Hudâ* lakabını vermişlerdi.¹ Mâturîdî, Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (324/935)'den yaklaşık olarak yirmi yıl önce dünyaya gelmiş, Sâmânîlerin Horasan ve Mâverâünnehir'deki yönetimi döneminde yaşamıştır. Mâturîdî, Eş'arî'den bir müddet önce Ehl-i Sünnet akâidini savunarak Mu'tezile'ye karşı kelâmî ve itikâdî çalışmalarda bulundu. Onun ilim dünyasındaki yeri ve şöhreti Eş'arî kadar değildi. Hatta bu dönemde İslam akâidini (Sünnîlik) Ehl-i Bidat'e karşı savunanın sadece Eş'arî olduğu biliniyordu. Bu temayül, ricâl yazarları ve müverrihler arasında da görülmektedir. Çünkü bunların çoğu Mâturîdî'nin yaşamı ve çalışmaları hakkında bilgi sahibi değillerdi ve ya onun hakkında yüzeysel bilgi vermekle yetinmekteydiler.² Bunun sebeplerinden biri Eş'arî'nin hilâfet merkezinde ortaya çıkması, Mâturîdî'nin ise Ebû Hanîfe'nin kelâmî görüşlerinden fazlaca etkilenmiş olmasıdır. Bu görüşler, aslında Ebû Hanîfe'nin görüşleri olarak bilindiğinden, o, tanınma ve meşhurluk yönünden Eş'arî'nin derecesine ulaşmamıştı.

Mâturîdî'nin kurduğu bağımsız kelâm ekolü ortaya çıktığında Eş'arî kelâmına yakındı. Her ikisi de Mu'tezile'ye muhalefette, belki de ona karşı koyarak şekillenmişlerdi. Ama Mâturîdî, Eş'arî gibi Ehl-i Hadis ve Cebriyye'ye meyilli olmadı. Hatta onun mezhebî usulünü Mu'tezile ve Eş'arîlik arasında saymak mümkündür. O, Hanefî mezhebinde, irca nazariyesi ve Sünnî Hanefîliğin yeni kelâm sistemini oluşturdu.³ Mâturîdî gerçekte yeni bir sistem ve özellik icat etmedi. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat arasında kelâmî konulara yönelen ilk fakih olarak Ebû Hanîfe, Ehl-i Bidat fırkalarına karşı koyarak, fıkhîta ve kelâmîda özel bir ekol oluşturdu. Mâturîdî ise Ebû Hanîfe'nin kurduğu sistemi takip etti ve kendi zamanının felsefi düşüncesi karşısında onun görüşlerini delillerle savundu ve açıkladı.⁴

¹ İbn Ebî'l-Vefâ, *el-Cevabirü'l-Mudîe fî Tabakâtü'l-Hanefîyye*, byy., 1413/1993, C. III, s. 360.

² Sâbirî, Hüseyin, *Târib-i Frak-i İslâmî*, Tahran, 1383/2004, C. I, s. 293-295.

³ Pakteçî, Ahmed, "Ebû Hanîfe" maddesi, *Dâiretü'l-Maârifî Bozorg-i İslâmî*, Tahran, 1380/2001, C. V, s. 390.

⁴ Şerîf, Mir Muhammed Bâkır, *Târib-i Felsefe der İslâm*, Tahran Merkez-i Neşr-i Daniş-

Mâturîdî düşüncesinin tümünde Eş'arîlikle çok sayıda benzerlikler bulunmaktadır. O kadar ki her ikisi de Ehl-i Sünnet kelâmının iki önemli sacayağı olarak bilinirdi. Fakat bu iki ekol arasında bazı yapısal farklılıklar vardır. Bilginler, bu itikâdî ihtilafların on üç konuda -altı ihtilafın aslı, yedi ihtilafın ise lafzî- olduğunu belirtmektedirler. Diğer taraftan Mâturîdî'nin fikirleri çok akılcı ve Mu'tezile'ye daha yakın, hatta bazı itikâdî konularda Mu'tezile ile benzerlik arz etmektedir.⁵

Mâturîdî'nin çok sayıda telifi bulunmaktadır. Onun *Kitâbü't-Tevhîd*, *Tefsîru Mâturîdî* olarak meşhur olan *Te'vîlâtü Ehl-i Sünnet*, *el-Usûl*, *el-Akâide*, *Kitâbu Beyâni Vehmi'l-Mu'tezile* ve Kâ'bî'ye yazdığı *Kitâbu Reddi Evâiri'l-Edille li'l-Kâ'bî*⁶ adlı eserleri bu kabildendir. Eş'arî'nin Şafîiler nezdinde rağbet gördüğü gibi Mâturîdî de Horasan Hanefileri tarafından kabul görmekteydi. Bu ekol merkezi bölgelerde ve İran'ın daha batısında kendisine yer edinemedi ve bölgenin mütekellimleri ona yeterli rağbet göstermediler. Doğu'daki Hanefiler ise Mâturîdî fikirleri benimsediler. İlk dönem Mâturîdî âlim ve müellifler Semerkant'taydılar. Böylece Mâturîdî müellifler kendi görüşlerini "Semerkand ulemasının görüşleri" olarak açıklamaktaydılar.⁷

Bu ekolün yayılmasında ciddi etkisi bulunan büyük Mâturîdî âlimler ve onun öğrencileri şunlardır:

Mealimü'd-Dîn ve *er-Red 'alâl-Kerrâmiyye* eserinin müellifi Muhammed b. el-Yemân Ebû Bekr es-Semerkandî (268/881), diğeri ise Nasr b. Ahmed Sâmânî zamanında Semerkant kâdısı olan Muhammed b. Eslem b. Selma el-Ezdî bu ekolün yayılmasında önemli rol oynadılar.⁸ Diğer öğrencilerinden *es-Sevâdü'l-A'zam* eserinin müellifi Ebû'l-Kâsım el-Hakîm es-Semerkandî (342/953), *İrşâdü'l-Muhtedi* ve *ez-Zevâid ve'l-Fevâid* eserlerinin müellifi Ebû'l-Hasan Ali b. Saîd er-Rustuğfenî (345/956), Ebû Muhammed Abdilkerîm b. Musa Pezdevî (390/1000)⁹

gahî, 1362/1983, C. I, s. 382.

⁵ Sâbirî, a.g.e., C. I, s. 298-301.

⁶ Şerîf, a.g.e., s. 360.

⁷ Madelung, Wilferd, *Mektebbâ ve Fırkabâ-yi İslâmî der Sedebâ-yî Miyâne*, çev. Cevâd Kâsimî, Meşhet, Bonyad-i Pejuheşhâ-yî İslâmî, 1375/1996, s. 33. W. Madelung'un eserinin orijinal ismi şu şekildedir: *Religious and Ethnic Movements in Medieval Islam*, USA: Ashgate Pub. Co., 1992. (çev.)

⁸ İbn Ebi'l-Vefâ, a.g.e., C. III, s. 93, 400.

⁹ İbn Ebi'l-Vefâ, a.g.e., C. II, s. 458, 570.

ve *İmâmü'l-Hüdâ* olarak meşhur olan Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî (373/983)'dir. *Tefsîru'l-Kur'ân, en-Nevâzil, Hazânetü'l-Fıkûb, Tenbîbü'l-Ğâfilîn* ve *Bustânü'l-Ârifîn* eserleri es-Semerkindî'ye nispet edilmektedir.¹⁰

Mâtürîdîliğin ortaya çıkışı ve yayılışından sonra Horasan Hanefilerinin çoğu ona bağlanarak Hanefilik merkezli kelâmî ekollerden birini oluşturdular. Bununla birlikte bu zamana kadar Horasan'da çok sayıda taraftar kitlesine sahip olan Hanefî-Mu'tezilî ekol parlaklığını kaybetti. W. Madelung'a göre ise Mâtürîdî kendi kelâmî sistemini Ebû Hanîfe'nin öğretisi üzerine kurdu ve bu öğreti Semerkant'a taşınmış oldu. Bununla birlikte Mâtürîdîlik, aslında Ebû Hanîfe'ye özgü olan görüşlerini diğer Hanefiler arasında yaydı ve bu da Hanefiler arasındaki Mu'tezilî fikirlere karşı mücadelede etkili oldu.¹¹

Mâtürîdîliğin ortaya çıkışı ve yayılmasında Mâtürîdî ve öğrencilerinin çalışmalarıyla birlikte, Sâ mânî yönetiminin de etkisi bulunmaktadır. Sâ mânîler 261/875-395/1005 yılları arasında Mâverânünnehir ve Horasan'da yönetimdediler. Kaynakların verdiği bilgilere göre onlar Hanefî mezhebindeydiler.¹² Fakat Gazneliler ve Selçuklular gibi mutaassıp olmasalar da kendi ülkelerinin sınırları haricinde İslam'ın tebliği, ülkelerinde ise resmi mezheplerini (Sünnî) yaymaktan da geri durmadılar. Nitekim Emîr İsmail Sâ mânî zamanında muhtelif mezhep ve fırkaların çokça yayılması, Buhara ulemalarının rahatsızlığına ve Emîr İsmail'e gitmelerine sebep oldu. Bu nedenle Sâ mânî emîri, Ebû'l-Kâsım Hakîm es-Semerkindî'den Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebi hakkında bir eser yazmasını istedi. O, *es-Sevâdü'l-A'zam* adlı eserini 342/953 yılında Arapça olarak kaleme aldı. Eser, diğer Buhara âlimleri tarafından onaylandı, Sâ mânîler'in resmi akîdesi ve o dönemin ulemaları tarafından da kabul gördü.¹³

İbn Ebi'l-Vefâ, Ebû'l-Kâsım Hakîm es-Semerkindî'nin Semerkant kadısı ve Mâtürîdîlik hakkında telifleri bulunan öğrencilerinden

¹⁰ İbn Ebi'l-Vefâ, a.g.e., C. III, s. 544-545.

¹¹ Madelung, a.g.e., s. 44.

¹² el-Makdisî, *Absanü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, çev. Alınakî Monzevî, Tahran, Şirket-i Muellifan ve Müterciman-i İnan, 1361/1982, C. II, s. 496.

¹³ es-Semerkindî, Ebû'l-Kâsım Hakîm, *Sevâdü'l-A'zam*, s. 18.

biri olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁴ Eserdeki Hanefi-Mâturîdî görüşler, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat unvanıyla *doğru yol* olarak tanıtılmaktadır.¹⁵ Bu görüşler Sâmânîler tarafından kabul gördü ve onlar bu görüşlerin yayılmasında önemli rol oynadılar; şöyle ki, daha sonraları Nuh b. Mansûr Sâmânî zamanında, onun emri ile halkın eserden istifade etmesi için ilavelerle Arapçadan Farsçaya tercüme edildi.¹⁶ Bu faaliyetler, Sâmânîlerin mezhebin tebliğine ve yayılmasına verdiği önemi göstermektedir. Sâmânîler sınır bölgelerdeki küffar ve mesihîler üzerine ordu göndererek, fethedilen yerlerdeki kiliseleri camilere dönüştürdüler.¹⁷ Böylece, bu bölgelerde İslam'ın yayılması yönetimin resmi mezhebi (Hanefi-Mâturîdî) aracılığıyla gerçekleşti.

Burada dikkat çeken önemli noktalardan biri de Mâturîdîliğin ortaya çıkmasından sonra, İran'ın hangi bölgelerinde yayıldığı ve toplumun bu mezhebi kabul etmesindeki etkenlerin neler olduğudur? İfade edildiği gibi Mâturîdîlik, Hanefilik temeli üzerine inşa edilmiştir. Hanefilik hicri II. asrın başlarından, Ebû Hanîfe hayattayken İran'da, özellikle de Horasanda yayılmıştı ve hicri IV. yüzyılda bölgede yeteri kadar gözle görünür bir şekilde¹⁸ farklı kelâmî görüşlere sahipti. O, sadece fikhî bir mezhep değil, aynı zamanda itikâdî bir ekol olarak da sayılıyordu. Bu mezhebin taraftarlarının başlangıçta irca görüşleri,¹⁹ daha sonra Mu'tezili²⁰ ve en sonda da Mâturîdî inançları benimsemeleri bu farklılığın delillerindendir. Nitekim Horasan ve Mâverâünnehir gibi önemli bölgeler mezhep ve düşünce ekolleri bakımından zengindi. Hanefilik de rey'e ve akli delillere dayandığından diğer itikâdî ekoller bu mezhebe yöneldiler. Bunlardan Horasandaki Kerrâmilerden bazıları ve Neccârî mezhebinin mensupları Ebû Hanîfe fikhındaydılar.²¹

Hicri V. ve VI. yüzyılda çok sayıdaki kaynak, hicri V. yüzyılın

¹⁴ İbn Ebi'l-Vefâ, a.g.e., C. I, s. 372.

¹⁵ es-Semerkandî, a.g.e., s. 22.

¹⁶ es-Semerkandî, a.g.e., s. 19.

¹⁷ Nerşâhî, Ebû Bekîr Muhammed b. Ca'fer, *Târih-i Buhara*, çev. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Nasru'l-Kubâvî, byy, 1351/1972, s. 118.

¹⁸ el-Makdisî, a.g.e. C. II, s. 474; Belhî, Safiyuddîn, *Fedâil-i Belh*, çev. Abdullah Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî Belhî, byy, 1350/1971, s. 28-29.

¹⁹ Belhî, a.g.e., s. 28-29.

²⁰ *Dairetrü'l-Mâarifi Bozorg-i İslâm*, C. V, s.401.

²¹ Kazvîni Râzî, Abdilcelil, *Nakd, Ba'du Mesâlib'in-Nevâsib fî Nakdi "Ba'du Fedâib'in-Revâfız"*, tsh. Celâleddîn Muhaddis, Tahran, Encümen-i Âsar-i Millî, 1358/1979, s. 105.

başlarındaki Hanefî kelâm ekolünün yayılması hakkında bilgi vermektedirler. Hicri V. yüzyılın ikinci yarısında telif edilen *Kitabu Beyânü'l-Edyân*, hicri VI. yüzyılın ortalarındaki *Kitâbu Nakd* ve hicri VI. yüzyılın sonu, VII. yüzyılın başlarında telif edilen *Tebssiratü'l-Avâm* gibi eserler bunlardandır.

Ebû'l-Meâlî *Beyânü'l-Edyân* adlı eserinde Hanefiliğin Horasan ve Irak'ta topyekûn yayılmasını şu şekilde açıklamaktadır:

“Horasan Hanefileri Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinde bilinmekte, bazı Irak fakihleri usulde Mu'tezili sayılmaktadır.”²² Ama Kazvîni Râzî *Nakd* adlı eserinde Horasandaki Hanefiliğin itikâdî alt kollarını daha açık bir şekilde beyan ediyor. Ona göre Horasan Hanefileri usulde Kerrâmî, Mu'tezili, Neccârî veya *mutlak Hanefî*'ler (yani usûl ve fûrûda Hanefiliğin takipçileri) dir.²³ O, diğer bir yerde kesin olarak bu ekolün yayıldığı bölgeleri belirterek, Harezmi Hanefilerini usulde Mu'tezili olarak tanımlıyor. Yine o, Horasan'ın diğer Hanefî bölgelerinin-Mâverâünnehir, Türkistan, Gazneyn, Semerkant ve Nişabur'dan Uzkend'e kadar olan bölgeler- tevhit, adalet ve peygamberlerin ismetini kabul eden “*tek renk*” Hanefiler olduğunu ifade etmektedir.²⁴

Murtaza Râzî *Tabsiratü'l-Avâm* eserinde, *Nakd*'deki bilgilerin çoğunu teyit etmektedir. O, Hanefileri beş gruba ayırıyor; Harezmi'deki Mu'tezili-Hanefiler, Buharadaki Neccârîler ve Ğurdaki Kerrâmîlerden bazıları. Bahsi geçen bu üç grup, tarihi kaynaklar ve Kazvîni'nin aktardığı bilgiler açısından kesin olarak doğrudur. O, dördüncü grubu *Hanefî-Mürçî*'lerden saymaktadır ki, bunlar da Horasan'da vücut bulmayan, Kûfe, Bağdat ve onun çevresine mahsus olanlardır. Ama o, Horasan ve Mâverâünnehir'in tamamını-Fergana ve Türk yurtlarını- Hanefî olarak kabul eder.²⁵ Yani, o bölgeleri Kazvîni'nin belirttiği gibi “*tek renk*” Hanefiler olarak tanıtmakta, usul ve fûrûda ise *mutlak Hanefî* olduklarını belirtmektedir. Ebû'l-Meâlî ise onların usulde Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinde olduklarını ifade belirtmektedir. Şîa ve

²² Ebû'l-Meâlî, Muhammed b. el-Hüseynî el-Alevî, *Beyânü'l-Edyân*, tsh. Hâşim Rıza, byy, trz., s. 31.

²³ Kazvîni Râzî, a.g.e., s.105.

²⁴ Kazvîni Râzî, a.g.e., s. 105.

²⁵ Râzî, Seyyid Murtaza b. Dâî Hasanî, *Tabsratu'l-Avâm fî Marîfeti Makalatî'î-En'âm*, tsh. Abbâs İkbâl, Tahran, Matbaâ-i Meclisî, 1313/1934, s. 91.

Mu'tezile cebri kavramını genellikle Eş'ariler için kullanmaktadır.²⁶ Bununla birlikte Murtaza Râzî son grubu muhtemelen Hanefi-Eş'arî olarak görmektedir. Ama bu mesele diğer tarihi kaynaklar ve belgelerce reddedilmiş ve onlar büyük bir ihtimalle Hanefi-Eş'arî olmayan ya da çok az sayıdaki Hanefilerdir. Çünkü birincisi Kazvîni Râzî Hanefileri hiçbir zaman Cebriyye'den saymamış, aksine Şafîileri, cebri olarak isimlendirmektedir ki,²⁷ tarihi olarak da Şafîiler çoğunlukla Eş'arîdirler. Horasan özelinde ise denilebilir ki tüm Şafîiler Eş'arîdirler. İkincisi o, Rey'deki Hanefiler'in, Eş'arîler'in Câmî-i Rûde (Ravde) olarak bilinen camilerine gitmediklerini, Eş'arî imamların arkasında namaz kılmadıklarını, aynı zamanda Eş'arîlerin de Hanefi camilerinde namaz kılmadıklarını belirterek, her iki mezhebin birbirinden ayrıldığı noktalara dikkati çekmektedir.²⁸ Bu ise her iki mezhepteki farklılıkları göstermektedir. Bu arada İbn Esîr hicri V. yüzyılın olaylarını anlatırken Irak ve Musul kadısı olan Ebû'l-Hüseyn b. Ebî Ca'fer Hanefî ve oğlundan bahsederek, Eş'arî mezhebinde olduklarını belirtmektedir. O, bu konuda kendi şaşkınlığını gizlemeyerek şöyle demektedir:

“Bir Hanefî'nin aynı zamanda Eş'arî olması ilginç bir durumdur.”²⁹ Üçüncüsü, bu dönemin tabakât, ricâl ve diğer kaynaklarında özellikle Horasan'da hiçbir zaman ve hiçbir kimsenin Hanefî-Eş'arî olduğu görülmemiştir. Bu konu Hanefiliğin yayılması, genişlemesi ve alt gruplara ayrılması açısından dikkati çekmektedir. Neden, Horasanda ortaya çıkan kelâm ekollerinden hiçbiri Mâturîdî adına ortaya çıkmamıştır? Bu bağlamda Mâturîdî ekolü Ebû Hanîfe'nin mezhebinden ortaya çıkmış ve onunla bütünleşmiştir. Ebû Mansûr Mâturîdî Hanefî'ydi ve Hanefiliğin yaygın ve önemli bir merkez olduğu Semerkant'ta kendi mektebini kurmuştu. Bununla birlikte hiç şüphesiz Horasan Hanefilerinin bir kısmı Mâturîdî'ydiler. Ama yukarıda zikredilen kaynakların hiçbirisi veya Mâturîdî-Hanefî kaynakları bu konuda herhangi bir bilgi

²⁶ er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer el-Hatib (606/1209), *İtikâdâtü Fırakil-Müslimin ve'l-Müşrikim*, Kahire, 1413/1993, s. 69; Râzî Kazvîni, a.g.e., s. 7, 244, 550.

²⁷ Râzî Kazvîni, a.g.e., s. 11, 20, 137, 550.

²⁸ Râzî Kazvîni, a.g.e., s. 551-552.

²⁹ İbn Esîr, *el-Kâmil: Tarîh-i Bozorg-i İslâm ve İran*, çev. Abbas Hüseyinî-Ebû'l-Kâsım Halet, tsh. Mehیار Hâilîli, byy, İntişârât-i Kütüb-i İran, trz. C. XVII, s.70.

vermemektedirler.

Burada Madelung'un Mâturîdî hakkındaki görüşleri kabul edilebilir niteliktedir. O, Mâturîdî'nin kendi kelâm sistemini Ebû Hanîfe'nin öğretisi üzerine kurarak, onu olduğu gibi Semerkant'a taşıdığını ve sistemleştirdiğini belirtmektedir. Bununla birlikte sonraları Mâturîdîler kendi görüşlerini aynen Ebû Hanîfe'nin görüşleri olarak tanıttılar. Ona göre, Kazvîni Râzî'nin "*Şeriatın usul ve fîrûunda Ebû Hanîfe'nin mezhebini kabul eden Hanefîler*" ifadesindeki amacı, sadece fıkhîta Ebû Hanîfe'nin mezhebinde olan Kerrâmiyye, Mu'tezile ve Neccârîyye'nin aksine Mâturîdîliktir.³⁰ Bununla birlikte Kazvîni Râzî'nin "İhanet etmeyen saf Hanefîler, *"tek renk" Hanefîler veya şeriatın usul ve fîrûunda mutlak olanlar*" ifadesindeki maksat Mâturîdî görüşünde olan Hanefîlerdir ki, tarihi kaynaklara göre de Horasandaki Hanefîlerin çoğu Mâturîdî olarak bilinirler. Semerkant ve Mâverâünnehir bölgelerinin Mâturîdî görüşler etrafında şekillendiği bilgileri de bu ifadede kendisini göstermektedir. Ama Murtaza Râzî'nin görüşlerine bakılırsa burada ismi zikredilen bölgeler Hanefî-Cebrîlerdir, bu ise yanlıştır. Muhtemelen o, Mâturîdilikle Eş'arîlik arasındaki bazı ihtilaflı konuların mevcut olmasından dolayı onlara Cebri demiştir.

Ebû'l-Meâlî, Horasandaki Hanefî fakihlerini usulde Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinde saymaktadır. Çoğu araştırmacılar Eş'arîlik ve Mâturîdilîğin her ikisinin Ehl-i Sünnet kelâm ekollerinden olduklarını ifade etmektedirler. Her iki ekol de kendilerinin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ten olduklarını belirtir. Onların her zaman kayıtsız ve şartsız Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ismini kullanmalarındaki amaçları Eş'arîlik ve Mâturîdilîktir. Özellikle de eğer Mâverâünnehir'deyseler kesin olarak Mâturîdîdirler.³¹

Bunlara dikkat edilirse Mâturîdîler Hanefî, Eş'arîler çoğunlukla Şafiî, Ehli Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinde olan Hanefîler Mâturîdî sayılabilirler. Yine bunlarla birlikte Ebû'l-Meâlî'nin Horasan Hanefîleri'nden kastettiği Mâturîdîlerdir. Yukarıdaki bilgilere bakılırsa hicri V. ve VII. yüzyıllar süresince Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin

³⁰ Madelung, a.g.e., s. 44.

³¹ Sâbirî, a.g.e., C. I, s. 297.

çoğunluđu, Türkistan ve Gazneyn Hanefi- Mâturîdîdirler.

Doğu İslam bölgelerinde ortaya çıkan ve gelişen Mâturîdilik zamanla diğer İslam bölgelerine ve özellikle de batıya doğru yayılmaya başladı. Bu mezhebin merkezde ve batıda yayılmasının sebebi Selçuklulardır. Türkler Orta Asya'da bu mezhebi kabul ederek etrafında toplandılar. Bu görüş birkaç delille ispat edilebilir.

Madelung'a göre Hanefi mübelliğ ve mutasavvıflarından Ebû İmran Semerkandî adlı bir kişi Semerkant etrafındaki elli bin gayr-i Müslüm Türkü Müslüman yapmıştır. Onun Hanefi-Mâturîdî olmadığı hakkında her hangi bir delil yoktur. İkinci delile gelince, Belhî'nin *Fıkhul-Ebsat* adlı kitabında, Mâturîdî eserlerden aldığı bilgilerde az da olsa değışiklikler bulunmaktadır. Eserin müellifi Ebû Mutî' Belhî, "*şirk ülkesinde bulunan bir Müslümanın durumu hakkında Ebû Hanîfe'ye şöyle bir soru yöneltilir: İslam'ı tam anlamıyla kabul eden bir şahıs, Kur'an'ı bilmez ya da dinî mükellefiyetleri kabul etmezse onun durumu nedir? Ebû Hanîfe, o şahsın mümin olduğu cevabını verir.*" demektedir.

Burada kullanılan "Şirk ülkesi" ibaresi, Mâturîdî eserlerde "Türk ülkesi" şeklinde geçmektedir. Orta Asya Türkleri Mâturîdî ekolünün yayıldığı bölgelere yakındılar ve ekolün tebliği ile Müslüman olmuşlardı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Ebû Hanîfe, bu karmaşık amelî ve fikhî konulara girmeksizin bu gibi kişileri mümin saymaktadır. (Türklerin ve özellikle Selçukluların, Şafî mezhebindeki hüküm ve taat konularındaki daha sert ve kesin tutuma nispetle, Hanefiliğin ise daha müsamahakâr ve kolaylaştırıcı olduğundan daha çok bu mezhebi kabul ettikleri de bunun delillerindedir.) Üçüncü delil ise Mâturîdilige, Eş'ariliğin aksine, Selçukluların ilk asrında ve onların baskısı ile mütekellimlerin, özellikle Eş'arîlerin Mâturîdî akâidini teyit etmelerine kadar ilgi duyulmadı.³²

Yine diğer belgeler Selçukluların Mâturîdî olduklarını teyit etmektedir. Kazvîni Râzî, Rey'deki iki camiden bahsetmektedir. Bunlardan biri Eş'arî mezhebine mensup cami, diğeri Tuğrul camisidir ki onun değımi ile "*saf Hanefîler ona ihanet etmezler.*"³³ Bu görüşü kabul

³² Madelung, a.g.e., s. 42-46.

³³ Râzî Kazvîni, a.g.e., s. 55.

edecek olursak, burada *şaf Hanefîler*'den maksat, Mâturîdîlerdir. Bununla birlikte Sultan Tuğrul, Mâturîdîliği benimsemiş, cami de bu ekole has ve onun kendi adına inşa edilmiştir. Eğer aksini, yani Selçukluların Mâturîdî olduklarını kabul edecek olursak, o zaman buradaki *Hanefîler*'in Mâturîdî oldukları söylenebilir. Böylece o, bir caminin Eş'arîler'e mahsus olduğunu belirtirken, diğerinin ise Hanefîlere mahsus olduğunu ifade ediyor. Zimnen Selçuklular Eş'arîler'e oranla husumet göstermekteydiler. İlk dönem Mâturîdî ulemaları Eş'arîliği Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e bağlı görmemekte, hatta Ebû Şekûr es-Salimî *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*'de açıkça Eş'arî itikâdındaki bazı görüşlerin küfür olduğunu söylemektedir.³⁴ Dinde aşırı taassup sahibi olan Selçuklu Türkleri, Eş'arîler'e karşı husumete kalkıştılar. 445/1053 yılında Selçukluların ilk sultanı Tuğrul Bey Horasan minberlerinde bidat gerekçesi ile Eş'arîler'e lanet edilmesi, Şafîî ve Eş'arî ulemanın takip ve baskı altında tutulması için ferman verdi. Bu olaylar Eş'arîlere yapılan baskıları hatırlatmaktadır.³⁵

Tahriklerin merkezi ise Tuğrul'un etrafından kaynaklanıyordu. Mutaassıp bir mezhep mensubu olan Tuğrul şöyle diyordu:

*"Eş'arîlik bidattir ve bidatte Mu'tezile'nin üzerindedir."*³⁶ Bu sert tutum ve taassup Tuğrul'un 455/1053 yılındaki ölümüne kadar sürdü. Daha sonraki Selçuklu sultanlarından Sultan Mesud b. Muhammed (529/1135-547/1152) Eş'arîler'e karşı daha sert muameleye devam etti. Onun zamanında yönetime bağlı olan Hanefî ulemalar Eş'arî mezhebini usûl'd-dîn konularında İsmailiyye ile eşdeğer olarak andılar.³⁷ Eş'arîlerin Rey'deki reislerini itikatlarından vaz geçirmeye zorladılar, onlardan Eş'arîliği kötüleme ve onun batıl olduğu hakkında yazılı belgeler alarak, nüshalarını Horasan ve Mâveâünnehir gibi bölgelerde yaydılar.³⁸ Yukarıdaki bilgilere dikkat edildiğinde Mâturîdî mezhebi-

³⁴ Madelung, a.g.e., 46.

³⁵ İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Ali, *Tebyînü Kızbi'l-Müfterî fî mâ Yensibu ile'l-İmâm Ebî'l-Hasen el-Eş'arî*, talikat Muhammed Zahîd el-Kevserî , byy, Metktebetü'l-Ezheriyye Litturas, 1420/1999, s. 209.

³⁶ es-Subkî, Tacuddîn Ebî Nasr Abdilvahhab b. Ali, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tancı ve Abdilfettah Muhammed el-Helvi, byy. Matbaa-i Aynî'l-Bâbî'l-Meclisî ve Şürekâ, 1383/1963, C. III, s. 405.

³⁷ Râzî Kazvîni, a.g.e., s. 138-139, 206.

³⁸ Râzî Kazvîni, a.g.e., s. 142-144.

nin Türkler vasıtasıyla yayıldığı ve onun yükseliş döneminin mutaassıp Selçuklular zamanında olduğu görülmektedir. Bu mezhep batı İslam ülkelerine yol buldu, daha sonra ise Osmanlı devleti aracılığıyla kabul gördü ve revaçta oldu.³⁹

Sonuç

Hanefî mezhebinin bünyesinden neşet eden Mâturîdîlik, gerçekte Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin takipçisidir. Mâturîdîlik başlangıçta Horasan'da Hanefî mezhebi olarak tanındı. Böylece Horasan'daki Mu'tezile, Mürcie ve Kerrâmiye gibi yayılmış olan diğer kelâm ekolleri Hanefî mezhebine yöneldiler. Kelâmî yönüyle Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin takipçileri olan Mâturîdîler *tek renk* Hanefiler veya *saf Hanefiler* olarak isimlendirildiler. Diğer taraftan Mâturîdîlik yaklaşık olarak Eş'arî mezhebinin ortaya çıkışı ile aynı döneme denk gelmekte, itikâdî ve kelâmî konularda her ikisinin aynı olduğu görülmektedir. Ehl-i Sünnet bakımından ise Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebi her ikisine teşmil edilmektedir.

Bu ekol Mürcie, Mu'tezile, Kerrâmiye gibi diğer Hanefî temayüllerin yok olması ve uzaklaştırılmasından dolayı Horasan'da rahat bir yayılma olanağı buldu. Yöneticiler bu mezhebin desteklenmesi ve yayılmasında önemli rol oynadılar. Şöyle ki özellikle Sâmanîler bu mezhebin tebliği ve yaygın hale gelmesinde etkili oldular. Sonra Selçuklular bu mezhebi kabul ederek, İran'ın merkezi ve doğu bölgelerine ulaşarak Horasan'ın dışına taşıdılar. Mezhebin İslam ülkelerinin batı bölgelerine yayılması ise Osmanlı devletinin aracılığıyla mümkün olmuştur.

Kaynaklar

Belhî, Safiyyuddîn, *Fedâil-i Belh*, çev. Abdullah Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî

Belhî, byy, Bonyad-i Ferheng-i İran, 1350/1971.

Dâiretu'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran, 1380/2001, C. V, s. 390.

Ebû'l-Meâlî, Muhammed b. el-Hüseyinî el-Alevî (V/XI. asır), *Beyânü'l-Edyân*, tsh. Hâşim Rıza, byy, trz.

³⁹ Fermâniyân, Mehdî, *Fırak-i Tesemmün*, Kum, Neşr-i Edyân, 1386/2007, s. 515.

- el-Makdisî, Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî (375/985'den sonra), *Absenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, çev. Alınakî Monzevî, Tahran, Şirket-i Muellifan ve Müterciman-i İrân, 1361/1982.
- er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer el-Hatib (606/1209), *İ'tikâdâtü Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, Kahire, 1413/1993.
- es-Subkî, Tacuddîn Ebî Nasr Abdilvahhab b. Ali, *Tabakâtü'ş-Şâfiyyetü'l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tancı ve Abdilfettah Muhammed el-Helv, byy. Matbaa-i Aynî'l-Bâbî'l-Meclisî ve Şürekâ, 1383 k.,
- Fermâniyân, Mehdî, *Fırak-i Tesennün*, Kum, Neşr-i Edyân, 1386/2007.
- İbn Âsâkîr, Ebû'l-Kâsım Ali, *Tebyinü Kizbî'l-Müfterî fî mâ Yensibu ile'l-İmâm Ebbî'l-Hasen el-Eş'ârî*, talikat Muhammed Zahîd el-Kevserî , byy, Metktebetü'l-Ezheriyye Litturas, 1420/1999.
- İbn Ebî'l-Vefâ el-Kureşî, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâbirü'l-Mudîe fî Tabâkâti'l-Hanefiyye*, byy., 1413/1993.
- İbn Esîr, *Kâmil- Târib-i Bozorg-i İslâm ve İrân*, çev. Abbas Hüseyinî-Ebû'l-Kâsım Halet, tsh. Mehyâr Hâilî, byy, İntişârât-i Kütüb-i İrân, trz.
- Kazvîni Râzî, Abdilcelîl, *Nakd, Ba'du Mesâlibîn-Nevâsib fî Nakdi "Ba'du Fedâihî'r-Revâfız"*, tsh. Celâleddîn Muhaddis, Tahran, Encümen-i Âsâr-i Millî, 1358/1979.
- Madelung Wilferd, *Mektebbâ ve Firkabâ-yî İslâmî der Sedebâ-yi Miyâne*, çev. Cevâd Kâsîmî, Meşhet, Bonyad-i Pejuheşhâ-yî İslâmî, 1375/1996.
- Nerşâhî, Ebû Bekîr Muhammed b. Ca'fer, *Târib-i Bubara*, çev. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Nasru'l-Kubâvî, byy, Bonyad-i Ferheng-i İrân, 1351/1972.
- Pakteçî, Ahmed, "Ebû Hanîfe" maddesi, *Dairetü'l-Maârifî Bozorg-i İslâmî*, Tahran, 1380/2001, C. V, s. 379-409.
- Râzî, Seyyid Murtaza b. Dâî Hasanî, (VII/XIV. asrın başları), *Tabıratu'r-Avâm fî Marifeti Makâlâti'r-Enâm*, tsh. Abbâs İkbâl, Tahran, Matbaâ-yi Meclisî, 1313/1934.
- Sâbirî, Hüseyin, *Târib-i Fırak-i İslâmî*, Tahran, 1383/2004.
- Şerîf, Mir Muhammed Bâkır, *Târib-i Felsefe der İslâm*, Tahran Merkez-i Neşr-i Danişgahî, 1362/1983.